

Ujvári Márta

A metaforikus jelentés metafizikai következményei

Az analitikus filozófiai irodalom ma már hagyományosnak tekinthető, Max Black-hez kapcsolódó ága a metaforának mint jelentéshordozónak a szemantikai kreativitását emeli ki. Az ún. „erős kreativitás-tézis” szerint „bizonyos esetekben megvilágítóbb, ha azt mondjuk, hogy a metafora létrehozza a hasonlóságot, mintsem ha azt mondjuk, hogy megfogalmazza az előzetesen meglévő hasonlóságokat.” (BLACK 1962, 37.)¹ A jelzett szemantikai kreativitás abban nyilvánul meg, hogy új jelentés vetül a már ismert jelentésű hordozó szavakra. Ennek a metaforaértelmezésnek a szemszövegéből definiálja újra és használja fel Black a katakrézis jól ismert nyelvi jelenségét: „a metafora a katakrézis egy válfaja, amelyet egy szónak valamilyen új értelemmel való használataként fogok definiálni [...] a katakrézis régi szavaknak új értelemmel való felruházása.” (BLACK 1962, 33.)² A metaforikus projekció felismerése tekinthető az ún. tartalom-elmélet kiindulópontjának. Ezzel szemben létezik az arisztotelészi eredetű objektum-elmélet, amely a metaforát objektumokat összevető hasonlatnak tartja. Eszerint a metafora meglévő hasonlóságokat fejez ki; a tartalomelmélet szerint viszont a metafora szemantikai tartalmak egymásra vonatkozása révén új tartalmat alkot. A metafora filozófiai irodalmában a tartalomelmélet, vagy más néven „interakcionista” elmélet előnyei domborodnak ki, elsősorban szemantikai vonatkozásban. Searle is egyetért ezzel az elmélettel egy lényeges vonatkozásban: „az interakcionista felfogás hívei helyesen látják, hogy a metaforikus kiejtések létrehozásához és megértéséhez tartozó mentális folyamatok és szemantikai folyamatok nem magukat a jelöleteket involválják, hanem ezeknek az intencionalitás szintjén kell lenniük, azaz a hitek, a jelentések, az asszociációk stb. szintjén lévő relációkat kell involválniuk.” (SEARLE 1979/1993, 94.) Searle értelmezése szintén lehetővé teszi a metafora szemantikai kreativitását, vagyis azt, hogy a metafora révén új jelentés konstituálódik.

Dióhéjban így lehetne összefoglalni a hagyományos analitikus filozófiai irodalom felfogását a metafora szemantikai vonásairól. Az újabb analitikus irodalom egyik domináns felfogása viszont az indexikusok jelentéséhez asszimilálja a metaforikus jelentést – azon az alapon, hogy a kontextuális tényezők mind a konstitúció, mind a megértés oldaláról meghatározzák a metaforikus jelentést.

A metafora kontextuális vonását én is nyilvánvalónak tartom. Azonban mégsem jellemezném a metaforikus jelentést indexikus jelentésként, mivel a metaforikus jelentés távolról sem olyan kontextus-érzékeny, mint a tipikus indexikus jelentés.

¹ Tézisét idézi és megerősíti későbbi írásában: BLACK 1979/1993, 35.

² Az idézethez tartozó lábjegyzetben a katakrézis mint helytelen, perverz szóhasználat szótári értelmezése kapcsán Black azt mondja, hogy „kizárni kívánom a pejoratív értelmezéseket. Nincs semmi perverz vagy helytelen abban, ha a régi szavakat megnyújtjuk, hogy új szituációhoz illedek legyenek.”

Ugyanis míg az indexikus kifejezések – állandó karakterük mellett – a tartalmukat a használat kontextusában választják ki, addig ugyanaz a metaforikus jelentéstartalom megőrződhet a használati kontextusokon át: például, ha te azt mondod, hogy „Irak Bush Vietnamja”, és én is azt mondom, hogy „Irak Bush Vietnamja”, akkor ugyanazt a tartalmat fejezzük ki – miközben a beszélőt kiválasztó indexikus kifejezések különböző beszélőket választanak ki. A metaforikus tartalom ugyanaz a kiejtés különböző kontextusában; ezért így lehetünk „ugyanazt-mondók”, azaz davidsoni értelemben vett samesayer-ek. Ezért továbbra is alkalmasnak vélem a metaforákra a nemindexikus jelentéssel kapcsolatos hagyományos szemantikai megfontolásokat – a pragmatikai és kontextuális vonások elismerése mellett.

Jelen előadásban a tartalomelmélet metafizikai következményeit fogom továbbgondolni: amellet érvelek majd, hogy az alapvetően *projektivist*a metaforikus jelentéelmélet metafizikai szempontból *nemrealista*.

Szemantikai vonatkozások metafizikai következményeire rámutatni természetesen nem új keletű dolog. Gondoljunk csak a lehetséges világok szemantikájának és metafizikájának kapcsolatára, amit például Stalnaker és David Lewis előszeretettel aknáznak ki. A metafora kapcsán viszont felmerül a kérdés, hogy alapvetően a pragmatikához vagy a szemantikához tartozik-e a metafora *filozófiai* felfogása. Az én mondanivalóm azt feltételezi, hogy filozófiailag a szemantikához tartozik. Ezzel kapcsolatban meggyőzőnek tartom L. J. Cohen következő érvét. (COHEN 1979/1993, 64–90.) Eszerint ha a pragmatikai elméleteknek megfelelően a metafora beszédaktus lenne, akkor egyszerűen felülíródna, amikor az egyenes beszédből függő beszédre térünk át. Ez történik a beszédaktussal. Például azt mondom, hogy „borzasztóan sajnálom”. Ez a mentegetőzés beszédaktusa. De ha függő beszédre térek át, például úgy, hogy „Pál azt mondja, hogy borzasztóan sajnálja”, akkor ez nem beszédaktus, hanem *beszámolás* egy beszédaktusról. Vagyis az eredeti beszédaktus felülíródik az egyenes beszédből a függő beszédbe való áttéréssel. Ezzel szemben a metaforikusság nem íródik felül az egyenes beszédből a függő beszédbe való áttéréssel: ugyanaz a metaforikus tartalom szerepel egy beszédaktusban („a szerelem is napolaj”), mint a róla szóló beszámolóban („Pál azt mondja, hogy a szerelem is napolaj”), és az áttéréssel nem változik át a metaforikus tartalom valamilyen szó szerinti tartalomra.

Nézzük röviden az objektumelméletet és a tartalomelméletet, mielőtt kiemelném az utóbbi előnyeit és megfogalmaznám a metafizikai következményeit. Arisztotelész a *Retorika* 1404b-ben hangsúlyozza a „metafora összhangját a tárgyakkal” és azt, hogy „mihelyt kiejtjük a metaforát, a hasonlóságnak nyilvánvalóvá kell válnia.” (ARISZTOTELÉSZ 1982). De milyen hasonlóság válik nyilvánvalóvá, ha azt mondom, hogy „Pál egy gorilla” – arra célozva, hogy Pál durva, faragatlan, brutális fráter? Nyilvánvalóvá válik-e a dolgok közötti hasonlóság, hogy ti. Pál olyan durva, faragatlan és brutális, mint amilyenek a gorillák?

Inkább az válik itt nyilvánvalóvá, hogy Pál ugyan lehet olyan, mint e jelzők sugallják, de a gorillák *mint* gorillák nem durvák, faragatlanok és brutálisak. Vagyis a „Pál egy gorilla” kijelentés *mint* dolgokról szóló hasonlat nem állja meg a helyét, nem igaz. De mint metaforikus kijelentés, lehet igaz. És éppen itt mutatkozik meg a Black által javasolt szemantikai tartalomelmélet előnye. Eszerint a metafora két szemantikai tartalom interakciója: jelen esetben a Pál tulajdonnévhez társított szinguláris fogalmunk és a gorillákhoz társított fogalmunk interakciója. A metaforikusság teszje pedig az, hogy a metafora-kijelentés lehet igaz, miközben a neki megfelelő hason-

lat-kijelentés lehet hamis, amit a példánk is mutat. Az előálló metaforikus jelentés holisztikus, és a metaforikus kijelentés nem parafrázálható. Azaz a metaforikus kijelentés nem írható körül jelentésváltozás és/vagy igazságérték-változás nélkül (lásd *salva significatione, salva veritate* felcserélhetőség).³

Nyelvfilozófiai-metafizikai szempontból azt mondhatnánk, hogy a „Pál egy gorilla” metaforikus szinguláris kijelentés szubjektum-konstituense nem maga Pál, ahogyan azt Russell véli, hanem inkább „Pál-egy-megjelenítési-mód-alatt”, szemantikai projekciónk tárgyaként. (Ugyanez áll a gorillákra.) Vagyis számunkra a Frege-i *mode of presentation*, azaz a prezentálás módja közvetíti a jelöleteket. A jelöletekkel nem simpliciter van dolgunk, hanem bizonyos leírási módok alatt. Eddig jól ismert dolgokat foglaltam össze dióhéjban. De a kérdés az, mitől lesz a jelzett projektivista jelentésfelfogás, amely nagy segítségünkre lehet a metaforajelentés adekvát leírása során, antirealista? Egészen pontosan, mitől lesz metafizikailag antirealista, és főként, milyen értelemben lesz az? A továbbiakban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Mindenekelőtt abban az értelemben nem antirealista, hogy azt állítaná: a metaforikus kijelentések a metaforikus projekció következtében nem lehetnek valódi értelemben igazak, hanem ezek csupán a mi rávetítéseink kifejeződésai. Az említett metaforák létrehozására Pál valódi tulajdonságai adnak alkalmat. A mi jelentés-projekciónk csak abban áll, mit emelünk ki feltűnő, azonosító vonásként.

(1) *Tehát nem egy expresszivistaprojektivista igazságfelfogás alapján állítom a társuló anti-realizmust.*

Nem is olyasféle Dummett-i alapon, hogy a metaforikus igazság-fogalom nem felismerés-meghaladó (*not recognition-transcendent*). Mint tudjuk, Dummett szerint a szemantikai realista elkötelezett a potenciálisan felismerés-meghaladó igazság fogalma mellett, amely együtt jár a kétértékűség elfogadásával. A realista szerint minden értelmes állításunk határozottan igaz, vagy határozottan hamis, az adott valósággal való megegyezése vagy meg nem egyezése szerint, függetlenül attól, el tudjuk-e dönteni az igazságértéket egy eldöntési eljárás során. A realista nézetek mindegyik fajtája – a tudományos realizmus, a matematikai platonizmus stb. – osztozik a kétértékűség elvének elfogadásában, ezért ennek alapján Dummett úgy véli, hogy a metafizikai realizmus tulajdonképpen a szemantikai realizmus formáját ölti. (Lásd DUMMETT 2000, 24.)⁴

A metaforikus kijelentések esetében viszont nyilvánvalóan nincs értelme arról beszélni, hogy igazságértékük meghaladhatja a mi felismerésünket. Ha a metaforikus kijelentések igazak, akkor *nem* felismerés-meghaladóan igazak. A pragmatikai szempontot itt el kell ismerni, ti. hogy a metaforikus kijelentések tartalma a használat révén konstituálódik. Ezzel egybecseng, hogy a metaforikus mondatok igazságfeltételeit nem adhatjuk meg a szó szerinti jelentésre és valamilyen szabályra hivatkozással. Ezért azt kell mondanunk, hogy a metaforikus kijelentések igazságfeltételének része a metaforák *mint* metaforák felismerése. Ez meglehetősen triviális,

³ A parafrázálhatósághoz mint a blacki értelemben vett metaforikusság tesztjéhez megjegyzem a következőket: mint már említettem, Black katakrézisértelmezése az interakcionista metaforaértelmezést szolgálja. Ez kiderül abból is, hogy az interakció-metafora mellett a katakrézis is ellenáll Black szerint a szó szerinti lefordíthatóságnak: „a helyettesítési-metaforák és a hasonlat-metaforák felcserélhető szó szerinti fordítással (a katakrézis esetének lehetséges kivételével) [...] de az »interakció-metaforák« nem válhatnak ki.” (BLACK 1962, 45–46.)

⁴ A jelzett felfogás korai megfogalmazása megtalálható: DUMMETT 1978.

hogy ti. (2) *A metaforikus kijelentések nem felismerés-meghaladóan igazak, hanem annak megfelelően igazak.*

Eddig számba vettem az antirealizmusnak azt a verzióját, amely lényegében egy triviális állítást mond ki a metaforikus jelentésről, és számba vettem az antirealizmusnak azt a verzióját, amely nem állja meg a helyét a metaforákkal kapcsolatban. Ha nem trivialisítást akarok állítani (2), és nem is valami nemigazat (1), akkor milyen értelemben állítom, hogy a metaforikus jelentés itt vázolt elméletéhez metafizikai antirealizmus társul?

Nos, abban az értelemben állítom, hogy a metaforikus jelentés megkérdőjelezi a realizmus *függetlenség-dimenzióját*, azaz a jelöllet független létezését. A metaforában ugyanis a jelöltek függenek attól, hogyan konstituáljuk meg őket. Például attól, milyen jelölletet állítunk egy személy ábrázolásaként, akinek a jellemvonásait kívánja a metafora megvilágítani. Milyen tulajdonságok együtteseként konstruáljuk meg azt a szemantikai területet, amelyet majd rávetítünk a személyre? Ezek a jelöltek *mint* metaforikus jelöltek nem léteznek azon szemantikai tartalom nélkül, amelyet mi adunk meg. A metafora *mint* metafora megértésének, a metaforikus értelmességnek a feltétele, hogy *függő és konstituált* jelölteket ragadjunk meg. Az általam javasolt metafizikai antirealizmus, amely az itt vázolt metaforikus jelentéselmülethez társul, egyszerűen a metaforikus jelentés *szignifikancia-feltétele*. A metaforák esetében a jelöllet nem létezik függetlenül a jelöllet-specifikálás módjától. Amennyiben függetlenül létezik, úgy nem magyarázza a metaforikus jelentést. Egy metafizikai realista feltevés tehát nem segítene a metaforikus jelentés megértésének magyarázatában. Csak a realista credót szolgálná, de nem a magyarázatot.

Tehát annyiban beszélhetünk az itt vázolt metaforikus jelentéselmülelet kapcsán metafizikai antirealizmusról, hogy az elméletben megkérdőjeleződik a realizmus függetlenség-dimenziója. Valaki azzal az ellenvetéssel élhetne, hogy nem áll fenn az ebben az értelemben vett antirealizmus, méghozzá azért nem, mert a metaforikus jelentés függ a szó szerinti jelentéstől – attól a szó szerinti jelentéstől, amely független robosztus realitáson nyugszik.

Davidson például a sokat vitatott „What Metaphors mean” című írásában egyenesen azt a „tézist” állítja fel, miszerint „a metaforák azt jelentik, amit a szavak a leginkább szó szerinti értelmezésükben jelentenek, és semmi többet.” (DAVIDSON 1978, 245.)⁵ Ugyanakkor „amint megértünk egy metaforát, nevezhetjük »metaforikus igazságnak« amit megragadunk, és megmondhatjuk (egy bizonyos pontig), hogy mi a »metaforikus jelentés.«” (Uo. 247.) Davidson továbbá egyetért Blackkel abban is, hogy a metafora nem parafrázálható, ami köztudottan a nem szó szerinti jelentéssel bírás teszje. (Uo. 246.) Írásában Davidson főként „negatív nézeteket” fejt ki a metaforáról – mint azt maga is elismeri –, és nem tudunk meg a szó szerinti jelentésnek a metaforákban játszott szerepével kapcsolatban többet tőle, mint hogy „a metaforák adekvát felfogása lehetőséget kell, hogy nyújtson arra, hogy a szavak elsődleges vagy eredeti jelentése aktív marad a metaforikus környezetben is.” (Uo. 249.)

⁵ Ugyanakkor az előbbi idézettel szemben és a jelen cikkben vázolt metaforikus jelentéselmülelettel összhangban Davidson azt írja, hogy a metaforák „egyfajta lencsét vagy rácst nyújtanak, ahogyan Black mondja, amin át szemléljük a releváns jelenségeket.” (DAVIDSON 1978, 261.) A „lencse” vagy „rács” persze maguk is metaforikus értelemben szerepelnek, annak kifejezésére szolgálva, hogy a metaforák sajátos módon közvetítik számunkra a tárgyakat. Ekkor viszont nagyon nehéz megkerülni a szó szerintitől különböző metaforikus jelentést mint szemantikai jelenséget.

A metaforáról mondottak természetesen kapcsolódnak Davidson jelentéselméletének egészéhez. Ez utóbbival összhangban hangsúlyozza például, hogy jelentések mint entitások posztulálása helyett inkább arra kell összpontosítani a nyelvi jelentés elméletében, mi mindent csinálhatunk a szavakkal, mivel a nyelvi megértés képessége a világban való eligazodás általános képességének a része.

Aki azonban hiányolja – egy kevésbé holista szemszögből – a metaforák jelentésének pozitív kifejtését, az joggal hiányolja Davidsonnál annak magyarázatát, hogy a szó szerinti jelentés pontosan hogyan alapozza meg a metaforák szemantikai vonásait. E hiányérzet mellett mondhatom, hogy nyilvánvaló gyengesége az általam javasolt antirealista értelmezéssel szembeni lehetséges ellenvetésnek, hogy mind-egyeddig sem Davidson, sem más egyéb szerző nem specifikálta kielégítő módon azt, hogy mégis hogyan függ a metaforikus jelentés a szó szerinti jelentésű mondatok használatától. Ezért mindaddig fenntartom, hogy a metaforikus jelentés a függetlenség-dimenziót megkérdőjelező értelemben vett metafizikai antirealista vonással rendelkezik, amíg valaki kielégítő magyarázatot nem ad a metaforikus jelentésnek a szó szerinti jelentéstől való függésére.

IRODALOM

- ARISZTOTELÉSZ 1982. *Retorika*. Budapest: Gondolat.
- BLACK, Max 1962. *Models and Metaphors*. NY, Ithaca: Cornell University Press.
- BLACK, Max 1979/1993. More about metaphors. In Andrew Ortony (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COHEN, L. Jonathan 1979/1993. The semantics of metaphor. In Andrew Ortony (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DAVIDSON, Donald 1978. What Metaphors Mean. *Critical Inquiry* 1978. V. 5. Újranyomva In Davidson, Donald 1991/2001. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon.
- DUMMETT, Michael 1978. *Truth and Other Enigmas*. Oxford: Clarendon.
- DUMMETT, Michael 2000. *A metafizika logikai alapjai*. Budapest: Osiris.
- SEARLE, John 1979/1993. Metaphor. In Andrew Ortony (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tömegszerencse, Lévay Jenő kiállítása